

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

РАЙЧИНЕЦЬ Анатолій Васильович

УДК 23/28 : 297 : 23 : 261.8

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ХРИСТИЯНСЬКО-МУСУЛЬМАНСЬКОГО
БОГОСЛОВСЬКОГО ДІАЛОГУ: РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі культурології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
БОНДАРЕНКО Віктор Дмитрович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
завідувач кафедри культурології

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
ЛУБСЬКА Марія Володимирівна,
Апарат Верховної Ради України,
Головний науковий консультант
Головного науково-експертного управління

кандидат філософських наук, доцент
ТИТАРЕНКО Віта Володимирівна,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди
НАН України,
старший науковий співробітник
Відділення релігієзнавства

Захист відбудеться 26 травня 2017 р. о 13:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01061, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01061, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 26 квітня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Остащук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що від розвитку християнсько-мусульманського богословського діалогу залежить майбутнє глобалізованого людства. Як ніколи раніше необхідним є розвиток релігійної етики толерантності, взаєморозуміння, відкритості, діалогу і братерства. Зусилля теологів, спрямовані на досягнення взаємного порозуміння, зустрічаються із численними викликами, серед яких головними є розвиток радикального ісламізму як ідеології протистояння із Заходом у боротьбі за глобальне лідерство. Важливим завданням християн та мусульман у сьогоденні є також подолання вікових стереотипних уявлень ворожості й недовіри, вироблення дієвої мови міжрелігійного богословського діалогу, актуалізація спільних або аналогічних моральних цінностей та принципів, узгодження єдиної позиції в умовах постмодерного наростання релятивізму та нігілізму як умонастроїв інтелектуалів та спільнот.

Представники основних християнських і мусульманських теологічних традицій сповнені рішучості не допустити розвитку теорій та практик, які спекулюють на темах «зіткнення цивілізацій». Теологи переконані, що протистояння існує виключно між цивілізованістю і варварством. Для подолання усіх теоретичних і практичних наслідків радикальних релігійних проектів в ісламському середовищі і «мови ненависті» в християнстві необхідним є «нове Просвітництво», натхнене ідеалами універсального релігійного відродження людства.

Взаємне порозуміння християн і мусульман гостро необхідне й для України, вироблення спільних культурних наративів і норм соціального співжиття можливе лише з врахуванням теологічного обґрунтування цінностей толерантності та діалогу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження здійснено у межах науково-дослідної роботи кафедри культурології факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Методологія і зміст викладання соціально-гуманітарних наук», що входить до Тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Дослідження проблем гуманітарних наук», який був затверджений Вченою радою університету (протокол №5 від 29 січня 2009 року).

Метою дослідження є комплексний релігієзнавчий аналіз концептуальних засад християнсько-мусульманського богословського діалогу в його історичній еволюції та виявлення перспектив творення взаємної відкритості християнського та ісламського світоглядів.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність вирішення таких основних дослідницьких завдань:

- узагальнити основні напрями досліджень із розвитку діалогу християнства й ісламу, Заходу та ісламського світу;
- дослідити особливості критики ісламу візантійськими теологами;
- визначити основні ідеї ісламської критики християнства у добу середньовіччя;

- висвітлити богословську рефлексію західного християнства щодо ісламу в добу середньовіччя та Ренесансу;
- розкрити основні проблеми християнсько-мусульманського богословського діалогу XX-XXI століть;
- репрезентувати трансформації діалогічної теології у християнсько-мусульманських взаємовідносинах;
- представити антидіалогічну позицію ісламізму як загрозу для перспектив християнсько-мусульманського діалогу;
- простежити основні риси теології «відкритого ісламу» Фетхуллаха Гюлена, виявити особливості його богословських концепцій;
- проаналізувати прояви толерантності та діалогу в християнсько-мусульманських відносинах в Україні.

Об'єктом дослідження є феномен християнсько-мусульманського діалогу.

Предметом дослідження є історія, стан і перспективи християнсько-мусульманського богословського діалогу.

Теоретико-методологічні засади дослідження.

У концептуальному плані принципове значення для розробки теми дослідження мають праці провідних українських релігієзнавців, філософів та богословів – В. Андрущенко, А. Арістової, І. Богачевської, В. Бондаренка, А. Глушака, Т. Горбаченко, В. Горянського, Л. Губерського, Є. Дулумана, В. Єленського, М. Заковича, М. Кирюшка, А. Колодного, Л. Конотоп, П. Кралюка, В. Лубського, М. Лубської, О. Марченка, М. Мокляка, О. Мухи, І. Остащука, В. Панченко, М. Поповича, О. Предко, М. Рибачука, О. Сагана, П. Сауха, В. Титаренко, Л. Филипович, Є. Харьковщенка, М. Черенкова, А. Чернія, Ю. Чорноморця, О. Шуби, П. Яроцького, О. Яроша та ін. Звернення до їхніх праць сприяло проведенню аналізу трансформацій, які відбуваються у релігійному житті епохи постмодерну та їх богословської концептуалізації.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові принципи аналізу релігійних явищ та процесів і принципи сучасного богослов'я – об'єктивності, неупередженості, цілісності, світоглядного та методологічного плюралізму. Для вирішення завдань, поставлених у дисертаційній роботі, використовується ряд основних методів: системного аналізу (при дослідженні нормативного дискурсу християнсько-мусульманського богословського діалогу), історико-генетичного аналізу (при дослідженні становлення полемічних уявлень християн про іслам та мусульман про християнство), компаративного вивчення (при порівнянні богословських концепцій, які відкривають нові перспективи для діалогу традиційних монотеїстичних релігій на початку нового тисячоліття). Важливим методом дослідження стала сучасна герменевтика як засіб тлумачення не лише текстів, а й богословських дискурсів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше у вітчизняному релігієзнавстві здійснений цілісний аналіз християнсько-мусульманського богословського діалогу, з урахуванням його історичних етапів, сучасного стану, перспектив, українського контексту.

У роботі сформульовані окремі положення, осмислення яких характеризується науковою новизною і виноситься на захист.

Вперше:

- сформульовано поняття християнсько-мусульманського богословського діалогу як складного комплексу із полемічного дискурсу, екуменічної монотеїстичної герменевтики, конфесійних теологій відкритості та діалогу;

- обґрунтовано, що ісламський монотеїзм християнськими середньовічними богословами було сприйнято за взірцем іудейського єдинобожжя, і критика, яка застосовувалась традиційно відносно іудеїв, була перенесена на мусульман. Ця критика була метафізичною і виходила з аналогії між Богом та людською душею. Аргументи на користь трипостасності Бога як необхідної передумови його розумності та життєвості не могли мати впливу на ісламське богослов'я через їх слабкість. Християнські богослови намагалися представити іслам як варварську «ересь» в теорії та практиці, над якою християнство вивищується як релігія цивілізованих людей;

- встановлено, що аргументація християн на захист вчення про Трійцю і критика ісламського монотеїзму як шляху до атеїзму знайшла адекватну відповідь у творах мусульманських теологів. Аналогічно були піддані цілком адекватному критичному аналізу христологія, сотеріологія, методологія християнського богослов'я;

- встановлено, що християнство та іслам мають значний потенціал до відкритості та діалогу. Водночас, слід визнати, що ворожість, що існувала у минулому, часто зумовлена не лише політичними факторами, але й релігійним відторгненням «чужого». На початку XXI століття окреслився прогрес відносно розуміння пророчого служіння, Слова Божого, співвідношення релігії та суспільства. Перспективи діалогу мусульман і християн пов'язані з розвитком теології доби постмодерну, яка використовує принципи постметафізичного мислення. Діалог у релігійному аспекті у другій половині XX століття переходить від концентрації уваги на догматичній різниці до спільного визнання єдиного Творця, цінності творіння;

- доведено, що значні перспективи діалогу мусульман і християн пов'язані з розвитком теології доби постмодерну, яка використовує принципи сучасної філософської герменевтики. На початку XXI століття простежується прогрес відносно розуміння пророчого служіння учасників міжрелігійного діалогу. Завдяки зусиллям Жака Варденбурга і мусульманського теолога Мухаммеда Акруна віднайдене спільне розуміння Слова Божого, явленого у різних священних книгах. Запропонована нова герменевтика, в якій іудаїзм, християнство й іслам є трьома елементами складної структури єдиного монотеїстичного світогляду;

- виявлено, що основні перспективи християнсько-мусульманського діалогу пов'язані з розвитком представниками поміркованого ісламу теології любові, теорій толерантності та міжрелігійного діалогу. Показовим у цьому відношенні є теологічне вчення впливового турецького проповідника Фетхуллага Гюлена, який доводить, що теорія зіткнення цивілізацій є помилковою, оскільки релігійно-гуманістична єдність цивілізованих народів – це реальністю, яка протистоїть

маргінальним явищам крайнього фундаменталізму та вульгарного секуляризму, що породжують ідеології війни, громадянських конфліктів і терору. Мусульманська теологія Ф.Гюлена є спробою поєднання ідеалів соціально-політичного консерватизму із ідеями релігійної відкритості, толерантності та діалогу. «Відкритий іслам» Ф.Гюлена ґрунтується на поміркованій інтерпретації коранічних та традиційних цінностей ісламської цивілізації. Важливим елементом цієї теології є вчення про абсолютну цінність життя. На основі Корану турецький теолог обґрунтовує власне вчення про права людини, яке характеризується перевагою індивідуальних прав над правами народу, визнанням рівності та легітимізацією релігійної свободи. За Ф. Гюленом, у світі точиться боротьба між релігією, наукою, просвітою, цивілізованістю – з одного боку, і атеізмом, неуцтвом, егоїзмом та нецивілізованістю – з іншого боку. Релігійні конфлікти, тероризм і фундаменталізм є проявом поверхового знання віруючими власних традицій, інструментального підходу до наукових знань, засвоєння окремих досягнень цивілізації при ігноруванні цілісності загальнолюдської та місцевих культур. Засобом для подолання кризи є знаюча любов, яка є джерелом віри і надії, цілісне знання, яке є синергією релігії, метафізики й науки.

Уточнено:

- положення, що застосування положень ліберального ісламу в міжрелігійному діалозі має обмежений потенціал через малий вплив цієї течії на ісламську умму;

- наукову думку, що тоталітарна релігійна ідеологія ісламських екстремістів є несумісною з принципами відкритого суспільства, і конфлікт між носіями радикально витлумачених ісламських цінностей і західною цивілізацією є невідворотним. Водночас, ще більшою є загроза масштабних конфліктів всередині самого ісламського середовища. В цих умовах зростає запит на поміркований іслам та ідеї релігійної толерантності.

Набуло подальшого розвитку:

- переконання, що основою для ісламської теології діалогу і толерантності виступає неосуфізм як теоретичний і практичний вираз помірковано-консервативного традиційного ісламу.

Теоретичне значення дослідження. Висновки і теоретичні твердження, які обґрунтовані в дисертаційному дослідженні, сприяють глибшому розумінню християнсько-мусульманського діалогу, його перспектив та впливу на світову геополітику.

Практичне значення дисертації.

На основі висновків, отриманих у результаті нашого дисертаційного дослідження, можуть бути підготовлені спецкурси з окремих проблем міжрелігійного діалогу та філософії релігії у середній і вищій школі.

Особистий внесок здобувача. Вирішення комплексу поставлених завдань, оформлення їх відповідно до положень та висновків здійснено автором самостійно (без співавторів) і відповідає основному змісту дисертації, а також поданим публікаціям. Використані в дисертаційному дослідженні ідеї, положення чи гіпотези інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для підкріплення ідей здобувача.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї та положення дисертації були викладені в доповідях на 15 наукових та науково-практичних конференціях різних рівнів, зокрема: саміті «Двадцять років благовістя в Україні: здобутки та втрати» (м. Свалява, 8-10 лютого 2011 р.); Науково-практичній конференція «Церква: біблійні і богословські аспекти в сучасному ракурсі» (Одеса, 4-5 квітня 2013 р.); Конференції з циклу «Сибірські читання» на тему «Категорія свободи волі і роль особистості в християнській сотеріології» (Новосибірськ, Росія, 5-6 грудня 2013 р.); «Сучасне богослов'я та християнська місія в суспільстві» (Київ, 17 квітня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «П'ятидесятництво в Західній Україні: історія і сучасність» (Львів, 5-6 березня 2015 р.); «Реформація і католицизм» (Львів, 3 листопада 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті» (Херсон, 26-27 лютого 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку» (Одеса, 11-12 березня 2016 р.); Науково-практичній конференції «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (Київ, 14-18 березня 2016 р.); «Пострадянський протестантизм: проблеми ідентифікації та контури майбутнього» (Львів, 18 квітня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Реформація: східноєвропейські виміри» (Острог, 13-15 квітня 2015 р.); V Щорічній міжнародній науковій конференції «Антропологічні виміри філософських досліджень» (Дніпропетровськ, 14-15 квітня 2016 р.); Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету - 2016» (Київ, 20-21 квітня 2016 р.); XXVI Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 24-26 травня 2016 р.), Третьюму науково-методологічному семінарі «Актуальні проблеми сучасного богослов'я» (Київ, 26 листопада 2016 р.).

Структура й обсяг дисертації, послідовність викладу матеріалу обумовлені логікою дослідження проблеми, яку, в свою чергу, визначають мета і завдання дисертації.

Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, які структуровані на підрозділи, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 190 сторінок (основний зміст роботи викладено на 170 сторінках). Список використаних джерел налічує 234 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, сформульовано мету й наукові завдання роботи, зазначено наукову новизну, теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи, її зв'язок із науковими програмами, відображено апробацію її результатів.

У **першому розділі «Християнсько-мусульманський богословський діалог як предмет наукового вивчення»** висвітлено стан наукової розробки теми, подано характеристику основних джерел, окреслені теоретико-методологічні засади роботи.

У **підрозділі 1.1 «Класичні теорії відносин християнства та ісламу в конфесійній теології»** відзначено, що дослідники виділяють три рівні християнсько-мусульманського діалогу. Перший рівень – це власне сучасний діалог

між вченими-богословами, які є християнами і мусульманами. Найбільш значимою, на думку Ж. Варденбурга, є Група ісламо-християнських досліджень. Другий рівень діалогу – практичний. На цьому рівні існує більш широке співробітництво між мусульманами і християнами в західних і мусульманських країнах, задля забезпечення прав людини, захисту меншин, мирного вирішення конфліктів, віднайдення шляхів досягнення справедливості й миру. Третій рівень діалогу стосується досліджень, які змінюють уявлення Сходу про Захід, і Заходу про Схід. Відкриття культурних надбань «інших» не дозволяє бачити в «інших» варварів, відкриває шлях від відчуження і конфліктів до толерантності. Найбільшого значення сьогодні має перший рівень діалогу. Але у добу середньовіччя мали велике значення усі три рівні діалогу, оскільки саме тоді формувалися стереотипні ставлення «до іншого», повного подолання яких ще не здійснено і до сьогодні. В часи модерну і постмодерну значний вплив на християнсько-мусульманські богословські дискусії має і третій рівень діалогу, покликаний деконструювати стереотипні уявлення, укорінені в науковому дискурсі.

Мусульmano-християнський міжрелігійний і богословський діалог, як практично безперервний процес, розпочався із двох засідань Постійного комітету мусульmano-християнського співробітництва, що відбулися у 1954 і 1956 роках у Баламанді (Ліван). Інтенсивність діалогу значно зросла в кінці 1960-х внаслідок активності Римо-Католицької церкви. Ця активність була спричинена рішеннями Другого Ватиканського собору про можливість спасіння віруючих інших релігій та вірних інших церков. Інтенсивність контактів значно зменшилася внаслідок громадянської війни у Лівані, воєн у Перській затоці, Боснії та Афганістані. Довіра мусульман до Заходу значно підупала, і це негативно вплинуло на розвиток діалогу.

Інтенсивність і характер християнсько-мусульманського діалогу багато у чому визначається позицією Римо-Католицької Церкви. Видатний католицький теолог К. Ранер застосував аналогічну кваліфікацію, зарахувавши християнство та іудаїзм до «надприродного одкровення», а іслам та інші релігії духовного шляху – до релігій природного одкровення. Класифікація релігій на природні та надприродні, із виділенням відповідних типів «одкровення», широко застосовувалась на початку ХХ століття православними богословами, будучи найбільш детально розробленою в працях А. Глаголева. Новизна роздумів К. Ранера полягала у визнанні спасіння для нехристиян не просто у якості помилуваних, а як членів Тіла Христового, «анонімних католиків», тобто таких праведників, які несвідомо належать до єдиної християнської церкви, яка тотожна із Римо-Католицькою церквою, але також «перебуває» в інших церковних християнських спільнотах. Протестантська теологія, як правило, до «загального одкровення» зараховує лише одкровення Бога у природі, через сутність людини, її розум, через історію та мистецтво, але нічого не говорить про одкровення Бога через інші релігії.

Ліберальна критика К. Ранера, представлена Г. Кюнгом, зосередилася на необхідності визнання самостійного значення кожної релігії, принаймні монотеїстичної, в історії спасіння – інакше виходить, що католицька теологія не поважала б іншого у його іншості.

Клод Жеффе вважає, що церква має повноту істини про трансцендентного і таємничого Бога, але ця істина принципово не може бути вповні виражена на людській мові, а лише пережита в особистому церковному духовному досвіді віри. Інші релігії цінні тим, що доповнюють мову церкви, дозволяють відкрити нові виміри у сповіщенні незмінного Слова. В діалогічній парадигмі розділеність істини з іншим означає можливість для істини проявитися, артикулюватися, бути самою собою. Причетність учасників діалогу до однієї істини забезпечується взаємним даруванням тих знаків, які є словами Бога, або символами Його таємничої універсальної присутності.

Таким чином, релігійний плюралізм, від якого неможливо сховатися в умовах глобалізації та постмодерну, стає не викликом для церкви, а можливістю наново відкрити власну універсальність, ширшу за універсалізм секулярної культури чи універсалізм інших релігій.

Суттєвою перешкодою для християнсько-мусульманського діалогу став консервативний поворот Й. Рацінгера, як найближчого соратника папи Івана Павла II, а потім – папи Бенедикта XVI. Заперечення сотеріологічної цінності інших релігій, яке містилося у Катехизмі Католицької Церкви (1996), а потім у догматичній конституції «Господь Ісус» (2000), стало причиною кризи у католицько-мусульманському діалозі, справило негативний вплив на відносини християн та мусульман. Невдалі цитування середньовічних авторів із нищівною оцінкою ісламу у публічній лекції Бенедикта XVI стали причиною скандалу, наслідки якого ще доведеться подолати шляхом оновлення християнсько-мусульманського діалогу.

Папа Франциск підкреслює власну прихильність до ісламу, вважаючи, що Католицькій церкві необхідно повернутися до позиції відкритості, розпочавши новий мусульмансько-християнський діалог на засадах визнання пріоритету теології любові.

Першим видатним теологом, який брав активну участь у мусульмано-християнському діалозі став палестинський мислитель Ісмаїл аль-Фаруджі (1921–1986), який робив наголос на раціональності постулатів ісламу, почерпнутих із Корану. Через бачення ісламу як більш раціональної цивілізації відкривається дорога до міжрелігійного діалогу, який, однак, у перспективі, має привести до торжества раціональної та релігійної істини, тобто до ісламізації усіх віруючих і невіруючих. За Ісмаїлом аль-Фаруджі, саме в сфері релігійної етики об'єктивний аналіз виявляє, що іслам є безпосереднім спадкоємцем традиції Книги Буття.

Сучасний мусульманський дослідник Абдулазіс Сахедіна вважає головною перешкодою для міжрелігійного діалогу ряд концептів ісламської традиції, які або спотворено представляють християнство, або вимагають від нього свідомо неможливих поступок. На думку богослова, позиція гіперкритицизму у відношенні до християнства, характерна для ісламського екстремізму, виникла не випадково, але задана коранічними положеннями і звичайними парадигмами їх тлумачення.

Початок XXI століття виявився періодом ідейної кризи християнсько-мусульманського діалогу. Запропонована Ісмаїлом аль-Фаруджі початкова парадигма ставлення ісламських богословів до сучасного християнства й іудаїзму, в

межах якої ісламу надавалися характеристики універсальної мета-релігії, до рівня якої мають піднятися інші учасники діалогу, вичерпала себе, оскільки у її межах неможлива справжня відкритість до пошуку спільних цінностей і принципів, порозуміння й толерантності. Християнські теологи та західні інтелектуали поклали велику надію на нову мусульманську герменевтику, яка мала б лібералізувати як сам іслам, так і мусульманську позицію щодо інших монотеїстичних релігій. У цій герменевтиці вбачали навіть початок пристосування ісламу до постмодерного релятивізму. Однак, як відзначає К. Фолькер, ця «нова мусульманська герменевтика» не змогла розповсюдити свій вплив на умму, а, навпаки, була маргіналізована: її представники були змушені емігрувати на Захід, їх ідеї були відкинуті широкими колами теологів.

У *підрозділі 1.2 «Проблеми і перспективи міжрелігійного діалогу в творах сучасних дослідників»* доводиться, що нові надії покладаються на «відкритий іслам», що проявляє себе у толерантності та діалозі, інтерпретує теологію в межах ортодоксії, але з наголосом на гуманізмі релігії. Він наслідує традиції терпимості, які існували в суфізмі, оскільки сам «відкритий іслам» з'являється у межах неосуфізму. Особливо важливим у межах неосуфізму є доробок сучасного впливового турецького проповідника Фейтуллаха Гюлена, засновника поміркованого неоконсервативного руху релігійного просвітництва «Хізмет», який вважається найпотужнішою з мереж, які конкурують, щоб впливати на мусульман по всьому світі, що робить цей рух, ймовірно, таким, що найбільш впливає на модернізацію ісламу і його взаємодію із західними ідеями.

Українська наука досліджує проблеми християнсько-мусульманського діалогу переважно в політологічному й історичному контекстах. Найбільшу увагу дослідників привертає проблема необхідності подолання конфронтаційних тенденцій у розвитку відносин мусульман та християн у різних регіонах, подолання негативних явищ, які мають місце в ісламському середовищі у зв'язку із ростом екстремізму та у західному світі через зростання ісламофобії. Велике значення для дослідження минулого, сучасного стану і перспектив християнсько-мусульманського богословського діалогу мають праці А.Арістової, П.Вербанця, Д.Брильова, О. Яроша, Д. Шестопальця, Д. Брауна, Ш. Бенард, П. О'Брайена, Дж. Еспозіто, Дж. Фолла, М. Веміліаса, Д.Томаса, К.Гірца, А.Якобса, Д.Пірса, Л. Сюкіяйнена. За умов труднощів, із якими зустрівся християнсько-мусульманський діалог, цінною є думка Г. Кюнга про необхідність критичного переосмислення мови діалогу. Г. Кюнг впевнений, що мова діалогу з ісламом має бути навіть не мовою книг Старого і Нового завітів, а мовою проповіді Ісуса з Назарету, як ми її можемо реконструювати. Швейцарський теолог цілком правильно відзначає, що логіка арамейської проповіді Ісуса, як показує сучасна біблеїстика, укорінена у близькосхідній традиції релігійного мислення і надзвичайно близька до логіки Корану й ісламу загалом. Виявлено, що представники нової мусульманської герменевтики Н. Абу Зейд, М.Аркун, Ю.Рахман активно критикують один одного, не можуть дійти згоди між собою та із християнами.

У *другому розділі «Полемічна стадія християнсько-мусульманського богословського діалогу»* проаналізовано особливості критики ісламу

візантійськими теологами, основні ідеї ісламської критики християнства у добу середньовіччя, богословську рефлексію західного християнства щодо ісламу в епоху середньовіччя та Ренесансу.

У *підрозділі 2.1 «Іслам в осмисленні візантійської теології»* досліджуються початковий етап розвитку уявлень християнських богословів про іслам, парадигмальні особливості інтерпретацій ісламського віровчення та релігійної практики.

Доведено, що ісламський монотеїзм християнськими богословами було сприйнято за взірцем іудейського єдинобожжя, і критика, яка застосовувалась традиційно відносно іудеїв, була перенесена на мусульман. Вона була метафізичною і виходила з аналогії між Богом та людською душею: буття душі вказує на Отця, розумність на Логос-Сина, життєвість – на Життя-Дух. Аргументи на користь трипостасності Бога як необхідної передумови його розумності та життєвості, не могли мати впливу на ісламське богослов'я через їх слабкість. Трипостасність Бога для християнського богослов'я насправді відома із Одкровення, і усі аналогії з влаштуванням душі не можуть мати аподиктичної сили чи навіть високого ступеня вірогідності. Усвідомлення цього приводило християнських богословів до потреби поставити під сумнів достовірність одкровення Бога пророку Мухаммеду і до заперечення пророчого статусу останнього. Виходячи із принципу «судити про релігію із поведінки її прихильників», християнські богослови критикували засновників та послідовників ісламу за багатоженство, неспіритуалістичні уявлення про рай, фаталізм.

У *підрозділі 2.2 «Критика християнської теології в традиційній ісламській думці»* встановлено, що мусульманські теоретики були ґрунтовно обізнані із середньовічною візантійською апологетикою.

Аргументація на захист вчення про Трійцю і критика ісламського монотеїзму у творах мусульманських теологів були детально спростовані як самосуперечливі, невідповідні щодо Тори, Євангелій і Корану. Христологія, сотеріологія, методологія християнського богослов'я оцінювалися як такі дискурси, що штучно намагаються поєднати непоєднуване, а після закономірної невдачі створити цілісне християнське знання оголошують предмети віри «тайнами», які особистості необхідно прийняти цілком ірраціонально.

Однак на відповідь мусульман християнські критики ісламу вже не надали нових відповідей, і власне діалог як певний повноцінний дискурс не зав'язався. Християнські теоретики знову і знову повторювали власні аргументи, так ніби мусульманські богослови не піддали їх нищівній критиці. У цьому феномені проявилось середньовічне християнське зверхнє ставлення до «інших», яке повністю не подолане навіть до сьогодні. Мало того, християнське середньовічне богослов'я багато разів повторювали різноманітні вигадки про іслам, Мухаммеда, викривлені розуміння Корану.

У *підрозділі 2.3 «Спроби християнсько-мусульманського діалогу в Західній Європі: середньовіччя і Ренесанс»* виявлені елементи покращення ставлення до мусульман під час та після хрестових походів внаслідок більш реалістичного сприйняття їх образу життя і рис менталітету.

Доведено, що замість віднайдення шляхів до діалогу довгий час перемагав місіонерський імператив. Лише окремі представники католицької теології, такі як М.Кузанський, виступали із проектами справжнього діалогу з мусульманами на основі визнання єдинобожжя як вихідного положення релігії та філософського перетлумачення християнських догматів в апофатично-раціональному ключі. Разом із тим, у часи пізнього середньовіччя і Ренесансу вперше починають долатися стереотипні уявлення християн і мусульман про «іншого», народжується уявлення про гідність іншого і його взірцеві чесноти.

У **третьому розділі «Новий християнсько-мусульманський богословський діалог (XX-XXI століття)»** аналізуються основні проблеми сучасного міжрелігійного діалогу, досліджуються трансформації теології у християнсько-мусульманському діалозі, осмислюється поява християнської та мусульманської екуменічних герменевтик, виявляються особливості та витoki антиєкуменічної позиції ісламізму, віднаходяться особливості концепцій помірковано-консервативного «відкритого ісламу», описуються прояви толерантності та діалогу в християнсько-мусульманських відносинах в Україні.

У **підрозділі 3.1 «Основні проблеми християнсько-мусульманського богословського діалогу XX-XXI століть»** виявлено, що на сьогодні залишаються значні розходження у розумінні пророчого служіння (а, отже, невизначеним залишається питання про роль Мухаммеда в історії монотеїзму). Водночас, вставновлено, що для сучасного ісламського і християнського богослов'я характерна впевненість, що завершення Одкровення (на Мухаммеді чи Христі) не означає кінця пророчого служіння, і сучасні релігійні генії чи просто талановиті вірні мають у собі «пророчі якості». Це означає, що можливим є і більш динамічне сприйняття Слова Божого, в якому більш значним є факт зустрічі з Богом і Його словом, ніж зміст вимог, які ставить перед вірними Святе Писання. Не завжди такий підхід веде до релятивізму, оскільки містиками завжди духовні практики розцінювалися як більш високе покликання, ніж формальне виконання релігійних правил.

Сьогодні ісламські та християнські теологи наголошують на необхідності любові, без якої виконання релігійних настанов не принесе користі вірному і не є потрібним Богові. Також звертається увага не те, що самі засновники ісламу і християнства, особливо – Ісус, свідчили про більш високе покликання шляху духовного сходження над простим виконанням релігійних обов'язків.

У проблемі визначення статусу Слова Божого й оцінці мусульманськими богословами тріадологічного догмату окреслився певний прогрес, оскільки у християнах визнають представників монотеїзму. У свою чергу християнські богослови не вважають більше Аллаха схожою на Бога філософів «чистою сутністю», а визнають, що Він має риси особистості. В оцінці відносин релігії та соціуму традиційними у полеміці та діалозі були звинувачення християнства у спіритуалізмі через розрив церкви від соціальних проблем, а ісламу – у матеріалізмі через визнання нерозривності релігійного і політичного. При усій гостроті виявлених богословських суперечностей, сьогодні «відкрите християнство» визнає

можливість спасіння для мусульман. У свою чергу представники «відкритого ісламу» визнають християнство цілком законним шляхом до Бога.

У *підрозділі 3.2 «Трансформації християнської та мусульманської теологій у міжрелігійному діалозі»* перш за все аналізується концепція Ж. Варденбурга, який пропонує визнати, що жодна із цих релігій не є самостійною системою. Іудаїзм, християнство та іслам – це три підсистеми однієї цілісної системи або ж три системи, які частково переплітаються. Спільними або когерентними, на думку Варденбурга, є основні структурні елементи, концепти, символи та цінності.

Екуменічна герменевтика, в межах якої діалогічним партнером християнського богослов'я виступала б ісламська теологія, вперше була запропонована видатним католицьким сходознавцем Луї Массіньоном (1883–1960). На думку католицького богослова, справжні віруючі, а особливо ті, що мають пророчий дар, бажають спасіння усіх. Це спасіння відбувається по вірі. Луї Массіньон переконаний, що Бог приймає віру не лише християн, але й іудеїв та мусульман. Причина цього у тому, що три монотеїстичні релігії виникли як виконання трьох обітниць Бога Аврааму, дані за молитвами цього «батька віри», а саме: іудеї отримали благословення через Ісаака, і за цією обітницею їм був посланий спочатку Мойсей, а потім Ісус. Католицький богослов вбачає обіцянку послати Мухаммеда у словах Бога до Авраама: «А щодо Ізмаїла, Я послухав тебе: Ось Я поблагословлю його, і вчиню його плідним, і дуже-дуже розмножу його. Він породить дванадцять князів, і великим народом учиню Я його» (Бут. 17:20). Луї Массіньон намагається довести, що «досвід спілкування з Богом» є головним для кожної з трьох монотеїстичних релігій, а віра особистостей та спільнот походить від цього досвіду, без якого вона «мертва» і не може бути спасительною.

Нове виведення із Писання норм сьогодні необхідне для, зокрема: вироблення єдиної концепції прав людини, віднайдення шляхів до встановлення постійного миру, утворення єдиного культурного простору, в якому б долався конфлікт ісламу і Заходу, утвердження в цьому просторі єдиного правового порядку і громадянської солідарності. Спільним Варденбург вважає велику роль права в трьох релігіях – незрівнянно більшу порівняно із іншими релігійними традиціями. Тим, хто говорить про занадто велику регульованість приватного життя в ісламі, Варденбург нагадує про казуїстику, що була розвинута у Римо-Католицькій церкві, коли за допомогою моралі та канонічного права намагалися впорядковувати весь приватний простір існування індивіда. Спільним для трьох релігій Варденбург вважає ідеал поєднання двох соціальних цінностей – справедливості та миру, які були предметом все більших прагнень віруючих, спричинивши значні реформи й модернізацію соціуму на Заході та в ісламському світові.

Другорядними спільними елементами трьох релігій Варденбург вважає такі: 1) спільних героїв Писання; 2) універсальні наративи, що стосуються творіння та священної історії; 3) визнання Бога як джерела права, сповідування тієї точки зору, що писані закони і правозастосування у державі має відповідати даному Богом закону. При цьому християнство примиряється із розходженням між правовим ідеалом та правовою реальністю в суспільстві, а іслам та іудаїзм вважають, що компроміси із прагматизмом у такому випадку недоречні. Таким чином, не лише

іслам вимагає того, щоб «світські закони» наслідували «релігійне законодавство». Відповідна ідея характерна для усіх трьох релігій, хоча в теорії та практиці її застосування існує значне різноманіття. Усі три релігії під впливом раціоналізації життя і модернізації суспільства зазнали істотних трансформацій в останні два століття. Спільноти вірних виявилися здатними здійснити «раціоналізацію інтерпретацій релігії». Мета цієї раціоналізації полягала у тому, щоб зробити ці релігії життєздатними у контексті викликів сучасності. Усі три премодерні релігії змогли знайти своє місце у модерному суспільстві, надали широкі можливості для творення релігійних ідеологій, для використання релігій у політичному та суспільному житті. Особливо значні ідеологічні конструкти були розроблені у ХХ столітті, а їх мобілізуючий вплив був і залишається значним для різних суспільств. Варденбург привертає увагу до спільних трендів у раціоналізації трьох релігій, які актуальні сьогодні. Головним із них є поява у всіх трьох релігіях «теології звільнення».

Сучасні ісламські мислителі Ф. Рахман, М. Аркун, Н. Абу Зейд розвивають екуменічну герменевтику, лібералізуючи традиційне уявлення про нествореність Корану: він був нестворений у своїй основі, при усній передачі через Мухаммеда і перше покоління мусульман. Цінності та принципи, сповщені у цьому Корані, – абсолютні. Елементи відносності з'являються при записі Корану та його інтерпретаціях. Ця методологія дозволяє захувати до ядра ісламу лише гуманістичні цінності та принципи, а мову агресії вважати привнесеною людським елементом при творенні Корану.

У **підрозділі 3.3. «Ісламізм як виклик для міжрелігійного діалогу»** доведено, що за своєю суттю ісламізм є політичним екстремізмом, що використовує релігію у власних цілях, мобілізуючи прихильників на боротьбу з метою перемоги «сил добра» над «силами зла» в есхатологічному протистоянні.

Головними рисами ісламізму є саме заперечення існуючого цивілізованого порядку, незалежно від міри впливу на нього релігії, легітимізація есхатологічного позаправового насилля. Тоталітарна релігійна ідеологія ісламських екстремістів є несумісною з принципами відкритого суспільства, і конфлікт між носіями радикально витлумачених ісламських цінностей і західною цивілізацією є невідворотним. Водночас, ще більшою є загроза масштабних конфліктів всередині самого ісламського середовища. В цих умовах зростає запит на поміркований іслам та ідеї релігійної толерантності. За підрахунками соціологів, поміркований іслам сповідують 96 % мусульман, і його екуменічний потенціал має бути актуалізований.

У **підрозділі 3.4 «Теологія «відкритого ісламу» Фетхуллаха Гюлена і перспективи християнсько-мусульманського діалогу на початку ХХІ століття»** доведено, що основними елементами цього вчення є аксіологія любові, теорія толерантності та міжрелігійного діалогу.

Гюлен доводить, що терпимість належить до числа традиційних мусульманських чеснот. Турецький проповідник переконує, що фундаменталістичні обґрунтування необхідності перманентного джихаду є викривленим розумінням ісламу, яке суперечить нормам законодавства «золотого віку» перших халіфів. Гюлен вважає, що теорія зіткнення цивілізацій є помилковою, оскільки релігійно-

гуманістична єдність цивілізованих народів є реальністю, яка протистоїть маргінальним явищам крайнього фундаменталізму та вульгарного секуляризму, що породжують ідеології війни, громадянських конфліктів і терору.

Для обґрунтування гуманістичного тлумачення ісламу Гюлен застосовує положення суфізму, який називає «душею ісламу». В цілому, теологія Гюлена є різновидом гуманістичного консерватизму, який є найбільш перспективним напрямком в ісламській теології та ідеології, може сприяти реалістичному діалогу ісламу та християнства. Релігієзнавчий аналіз основних положень теорії Гюлена щодо толерантності й екуменічного діалогу, прав людини і цінності життя доводить, що основою для мусульманської теології цього турецького проповідника є богослов'я любові. Мусульманська теологія Гюлена є спробою поєднання ідеалів соціально-політичного консерватизму з ідеями релігійної відкритості, толерантності та діалогу. «Відкритий іслам» Гюлена ґрунтується на поміркованій інтерпретації коранічних і традиційних цінностей ісламської цивілізації. Важливим елементом цієї теології є вчення про абсолютну цінність життя. На основі Корану Гюлен обґрунтовує власне вчення про права людини, яке характеризується перевагою індивідуальних прав над правами народу, визнанням рівності та легітимізацією релігійної свободи. За Гюленом, у світі точиться боротьба між релігією, наукою, просвітою, цивілізованістю – з одного боку, і атеїзмом, неучтвом, егоїзмом та нецивілізованістю – з іншого боку. Релігійні конфлікти, тероризм і фундаменталізм є проявом поверхового знання віруючими власних традицій, інструментального підходу до наукових знань, засвоєння окремих досягнень цивілізації при ігноруванні цілісності загальнолюдської та місцевих культур. Засобом для подолання кризи є знаюча любов, яка є джерелом віри і надії, цілісне знання, яке є синергією релігії, метафізики і науки.

У *підрозділі 3.5 «Християнсько-мусульманські відносини в Україні як приклад толерантності та діалогу»* перш за все доводиться, що вітчизняні християнство й іслам мають значний потенціал до відкритості та діалогу. Водночас, слід визнавати, що ворожість, яка існувала у минулому, часто зумовлена не лише політичними факторами, але й релігійним відторгненням «чужого». Сучасна співпраця мусульман і християн в Україні зумовлена позитивним досвідом діалогу в Всеукраїнській раді церков і релігійних організацій, солідарністю кримсько-татарського народу з незалежною Україною. І християни і мусульмани на даному етапі захищають традиційну модель родини, заохочують сімейні цінності, закликають владу до чесності. Через те що і християни, і мусульмани мають свої традиційні аудиторії (мусульмани зосереджені на татарах, християни – на усіх інших), їхні зусилля не вступають в конфлікт один з одним, а окремі випадки навернення мусульман на християнство і навпаки не мають суттєвого впливу на загальну статистику. Християни і мусульмани разом закликають владу до чесності, наполягають на більш активній ролі релігійних організацій в житті суспільства, закликають обмежити рекламу алкоголю і тютюну, наполягають на рівноправ'ї конфесій, засуджують прояви сепаратизму і іноземну агресію, закликають до єдності держави і нації.

ВИСНОВКИ

Результати філософсько-релігієзнавчого дослідження концептуальних основ християнсько-мусульманського богословського діалогу знаходять своє висвітлення у наступних узагальнюючих висновках:

1. Доведено, що ісламський монотеїзм християнськими богословами було сприйнято за взірцем іудейського єдинобожжя, і критика, яка застосовувалась традиційно відносно іудеїв, була перенесена на мусульман. Ця критика була метафізичною і виходила із аналогії між Богом та людською душею. Аргументи на користь трипостасності Бога як необхідної передумови його розумності та життєвості не могли мати впливу на ісламське богослов'я через їх слабкість. Трипостасність Бога для християнського богослов'я насправді відома із Одкровення, усі аналогії з влаштуванням душі не можуть мати аподиктичної сили чи навіть високого ступеня вірогідності. Усвідомлення цього приводило християнських богословів до потреби поставити під сумнів достовірність одкровення Бога пророку Мухаммеду і до заперечення пророчого статусу останнього. Виходячи із принципу «судити про релігію із поведінки її прихильників», християнські богослови критикували засновників та послідовників ісламу за багатоженство, неспірітуалістичні уявлення про рай, фаталізм. У цілому, християнські богослови намагалися представити іслам як варварську «єресь» у теорії та практиці, над якою християнство вивищується як релігія цивілізованих людей.

2. Ісламські богослови традиційно критикували християнство за недотримання принципів суворого монотеїзму, ірраціоналізм, суперечливість теологічних доктрин.

3. Християнство та іслам мають значний потенціал до відкритості й діалогу. Водночас, слід визнавати, що ворожість, яка існувала у минулому, часто зумовлена не лише політичними факторами, але й релігійним відторгненням «чужого». На початку XXI століття окреслився прогрес відносно розуміння пророчого служіння, Слова Божого, співвідношення релігії та суспільства. Перспективи діалогу мусульман і християн пов'язані з розвитком теології доби постмодерну, яка використовує принципи постметафізичного мислення.

4. Діалог у релігійному аспекті у другій половині XX століття переходить від концентрації уваги на догматичній різниці до спільного визнання єдиного Творця, цінності творіння. На початку XXI століття більша увага приділяється відносинам віруючого із Богом, сприйняттю краси світу, яка є відображенням любові Бога до свого творіння. Важливими аспектами діалогу стають визнання принципів прав людини, релігійної свободи, множинності шляхів до Бога.

5. Християнськими та мусульманськими теологами запропонована нова екуменічна герменевтика, в якій іудаїзм, християнство й іслам є трьома елементами складної структури єдиного монотеїстичного світогляду.

6. Ісмаїл аль-Фаруджі був першим ісламським теологом, який свідомо розвивав теоретичні засади діалогу з християнством та іудаїзмом. При цьому іслам був представлений як мета-релігія, що є універсальним цілим, в якому інші монотеїстичні релігії мають віднайти власну повноту. Сучасні ісламські мислителі Ф. Рахман, М. Аркун, Н. Абу Зейд розвивають екуменічну герменевтику,

лібералізуючи традиційне уявлення про нествореність Корану: а саме: Коран нестворений у своїй основі, при усній передачі через Мухаммеда і перше покоління мусульман. Цінності та принципи, сповщені у цьому Корані, – абсолютні. Елементи відносності з'являються при записі Корану та його інтерпретаціях. Ця методологія дозволяє зарахувати до ядра ісламу лише гуманістичні цінності й принципи, а мову агресії вважати привнесеною людським елементом при творенні Корану.

7. Мусульманська теологія Гюлена є прикладом поєднання ідеалів релігійного консерватизму з ідеями гуманізму, просвітництва, толерантності та діалогу. «Відкритий іслам» Гюлена ґрунтується на поміркованій інтерпретації коранічних та традиційних цінностей ісламської цивілізації, є проектом «ісламської реформації», альтернативним щодо ісламського фундаменталізму. Доводиться, що важливим елементом цієї теології є вчення про любов як духовну основу життя. Особливе значення має любов до людства, яку виявляє духовна еліта «істинних мусульман», вихована у школах Гюлена. Еліту становлять люди із «пророчим баченням», які можуть змінювати на краще долю людства й окремих націй, стримуючи «хаос», породжений пристрастями та амбіціями, закладаючи основи для кращого суспільства. Духовне прочитання Корану покликане зобразити Мухаммеда як взірця гуманізму, що має на меті культивування певних чеснот, серед яких головними є людяність, толерантність і любов.

8. Розвиток практичного діалогу та значний прогрес в ісламознавчих дослідженнях в Україні створюють сприятливі умови для інтенсивного християнсько-мусульманського богословського діалогу в найближчій перспективі.

Основний зміст роботи відображено у таких публікаціях:

1. Райчинець А.В. Християнсько-мусульманські відносини в Україні / А.В.Райчинець // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М.Вашкевич. – Вип. 114. – К. : Видавництво «Гілея», 2016. – С. 201–205.

2. Райчинець А.В. Іслам у дзеркалі візантійської теології / А.В.Райчинець // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М.Вашкевич. – Вип. 116. – К. : Видавництво «Гілея», 2017. – С. 220–224.

3. Райчинець А.В. Гуманізм мусульманської теології Фетхуллага Гюлена / А.В.Райчинець // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М.Вашкевич. – Вип. 117. – К. : Видавництво «Гілея», 2016. – С. 156–159.

4. Райчинець А.В. Християнсько-мусульманський богословський діалог: стан і перспективи / А.В.Райчинець // Практична філософія. – 2017. – № 1. – С. 135–143.

5. Райчинець А.В. Екуменічна герменевтика Жака Варденбурга / А.В.Райчинець // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – 2017. – № 1 (147). – С. 113–119.

6. Райчинець А.В. Відкритість мусульманської теології Фетхуллага Гюлена / А.В.Райчинець // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2016. – Вип. 15. – С. 116–120.

7. Райчинець А. Християнсько-мусульманские отношения в Украине / А. Райчинець // Modern Science. – Prague. – 2016. – № 4. – С. 71–77.

8. Райчинець А.В. Ісламська теологія на шляху до екуменічної герменевтики / А.В.Райчинець // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М.Вашкевич. – Вип. 118. – К. : Видавництво «Гілея», 2017. – С. 260–264.

АНОТАЦІЯ

Райчинець А. В. Концептуальні основи християнсько-мусульманського богословського діалогу: релігієзнавчий аналіз. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності 09.00.11 – релігієзнавство. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2017.

У дослідженні здійснено філософсько-релігієзнавчий аналіз концептуальних основ християнсько-мусульманського богословського діалогу. Сьогодні християнство й іслам мають значний потенціал до відкритості та діалогу. На початку ХХІ століття намітився прогрес відносно розуміння пророчого служіння учасників міжрелігійного діалогу. Віднайдені проекти спільного розуміння Слова Божого, явленого у різних священних книгах. Запропонована нова герменевтика, в якій іудаїзм, християнство та іслам є трьома елементами складної структури єдиного монотеїстичного світогляду. На початку ХХІ століття більша увага приділяється відносинам віруючого із Богом, сприйняттю краси світу, яка є відображенням любові Бога до свого творіння. Важливими аспектами діалогу стають визнання принципів гідності людини, релігійної свободи, множинності шляхів до Бога. Ісмаїл аль-Фаруджі був першим ісламським теологом, який свідомо розвивав теоретичні засади діалогу з християнством та іудаїзмом. При цьому іслам був представлений як мета-релігія, що є універсальним цілим, в якому інші монотеїстичні релігії мають віднайти власну повноту. Сучасні ісламські мислителі Ф. Рахман, М. Аркун, Н. Абу Зейд розвивають екуменічну герменевтику, лібералізуючи традиційне уявлення про нествореність Корану. А саме, Коран нестворений у своїй основі, при усній передачі через Мухаммеда і перше покоління мусульман. Цінності й принципи, сповіщені у цьому Корані, – абсолютні. Елементи відносності з'являються при записі Корану та його інтерпретаціях. Така методологія дозволяє зарахувати до ядра ісламу лише гуманістичні цінності та принципи, а мову агресії вважати привнесеною людським елементом при творенні Корану.

Ключові слова: іслам, християнство, теологія, екуменізм, міжрелігійний діалог, християнсько-мусульманський діалог, релігійна толерантність, постмодерне богослов'я, ліберальний іслам.

АННОТАЦИЯ

Райчинец А. В. Концептуальные основы христианско-мусульманского богословского диалога: религиоведческий анализ. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2017.

В исследовании осуществлен философско-религиоведческий анализ концептуальных основ христианско-мусульманского богословского диалога. Доказано, что исламский монотеизм христианскими богословами первоначально был воспринят по образцу иудейского единобожия, и критика, которая применялась традиционно относительно иудеев, была перенесена на мусульман. Эта критика была метафизической, исходила из аналогии между Богом и человеческой душой. Аргументы в пользу триипостасности Бога как необходимой предпосылки Его разумности и жизненности, не могли иметь влияния на исламское богословие из-за их слабости. Христианские богословы пытались представить ислам как варварскую «ересь» в теории и практике, над которой христианство возвышается как религия цивилизованных людей. Сегодня христианство и ислам имеют значительный потенциал к открытости и диалогу. В начале XXI века наметился прогресс в отношении понимания пророческого служения участников межрелигиозного диалога. Созданы проекты общего понимания Слова Божьего, явленного в различных священных книгах. Предложена новая герменевтика, в рамках которой иудаизм, христианство и ислам являются тремя элементами сложной структуры единого монотеистического мировоззрения. В начале XXI века большое внимание уделяется отношениям верующего с Богом, восприятию красоты мира, которая является отражением любви Бога к своему творению. Важными аспектами диалога становится признание принципов достоинства человека, религиозной свободы, множественности путей к Богу. Исмаил аль-Фаруджи был первым исламским теологом, который сознательно развивал теоретические основы диалога с христианством и иудаизмом. При этом ислам был представлен как мета-религия, являющаяся универсальным целым, в котором другие монотеистические религии должны найти собственную полноту. Современные исламские мыслители Ф. Рахман, М. Аркун, Абу Зейд развивают экуменическую герменевтику, либерализируя традиционное представление о несотворенности Корана. В частности, Коран является несотворенным в своей основе, при устной передаче через Мухаммеда и первое поколение мусульман. Ценности и принципы, возведены в этом Коране, – абсолютные. Элементы относительности появляются при записи Корана и его интерпретациях. Эта методология позволяет отнести к ядру ислама только гуманистические ценности и принципы, а язык агрессии считать привнесенным человеческим элементом при создании Корана. Исследуется мусульманская теология Гюлена как пример сочетания идеалов религиозного консерватизма с идеями гуманизма, просвещения, толерантности и диалога. «Открытый ислам» Гюлена основывается на умеренной интерпретации коранических и традиционных ценностей исламской цивилизации, является проектом «исламской реформации», альтернативным по отношению к исламскому фундаментализму. Доказывается, что важным элементом этой теологии является учение о любви как духовной основы жизни. Особое значение имеет любовь к человечеству, которую являет духовная элита «истинных мусульман», воспитанная в школах Гюлена. Элиту составляют люди с «пророческим видением», которые могут изменять к лучшему судьбу человечества и отдельных наций, сдерживая «хаос», порожденный страстями и амбициями, закладывая основы для лучшего

общества. Духовное чтение Корана призвано изобразить Мухаммеда как образец гуманизма, имеет целью культивирование определенных качеств, среди которых главными являются человечность, терпимость и любовь.

Ключевые слова: ислам, христианство, теология, экуменизм, межрелигиозный диалог, христианско-мусульманский диалог, религиозная толерантность, постмодерное богословие, либеральный ислам.

SUMMARY

Raychinets A. V. Conceptual foundations of the Christian-Muslim theological dialogue: Religious Studies' analysis. – Manuscript.

Thesis for a candidate degree in Philosophy, speciality 09.00.11 – Religious Studies.
– National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2017.

In the studied made philosophical and religious analysis of conceptual foundations of the Christian-Muslim theological dialogue. Christianity and Islam have a significant potential for openness and dialogue today. At the beginning of the XXI century there has been progress regarding understanding the prophetic ministry of participants in inter-religious dialogue. Seek to identify projects of common understanding of the Word of God, manifested in various sacred books. A new hermeneutics, where Judaism, Christianity and Islam are the three elements of the complex structure of a single monotheistic worldview. At the beginning of the XXI century more attention to the relationship of the believer with God, perception of beauty in the world, which is a reflection of God's love for his creation. Important aspects of the dialogue are the recognition of the principles of human dignity, religious freedom, plurality of paths to God. Ismail al-Farudzhi was the first Islamic theologian who consciously developed the theoretical basis of dialogue with Christianity and Judaism. At the same time, Islam was presented as a meta-religion is a universal whole, in which other monotheistic religions must find his own fullness. Modern Islamic thinkers Fazlur Rahman, Muhammad Arkoun and Nasr Hamid Abu Zayd develop ecumenical hermeneutics, liberalizing the traditional notion of uncreated Qur'an. In particular, the Qur'an is uncreated in its basis, through oral transmission of Muhammad and the first generation of Muslims. Values and principles announced in this Qur'an – absolute. Relative items appear when the recording of the Koran and its interpretations. This methodology can be attributed to the core of Islam only humanistic values and principles, and the language of aggression consider bringing a human element in the creation of the Qur'an.

Key words: Islam, Christianity, theology, ecumenism, inter-religious dialogue, Christian-Muslim dialogue, religious tolerance, postmodern theology, liberal Islam.